

DOI 10.15407/kraieznavstvo2023.03-04.041

УДК 39(477) (092) “18/19”

Ольга Лагунова (м. Київ)

кандидатка історичних наук,

асистентка, історик I категорії

Київського національного університету

імені Тараса Шевченка

E-mail: olha.lahunova@knu.ua

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-7403-7389>

Агатангел Кримський як краєзнавець, організатор народознавчих досліджень на Звенигородщині

*Метою статті є дослідити становлення як краєзнавця одного з членів Української академії наук Агатангела Юхимовича Кримського (1871–1942), його внесок у фольклорно-етнографічні дослідження Звенигородського району (Черкаська область). У ході написання статті застосовано біографічний метод при аналізі професійного становлення А. Кримського. Цей метод дозволяє з'ясувати його стосунки з громадськими та науковими діячами кінця XIX — початку XX ст. З метою систематизації великої кількості краєзнавчих матеріалів зі Звенигородщини, зібраних ученим протягом сорока років, було застосовано метод математичної статистики. У нашій роботі використано методи критики історичних джерел, що визначаються специфікою об'єкта дослідження. Комплексне застосування різних засобів пошуку, аналізу і синтезу допомогло оптимально використати архівні дані та опубліковані джерела. **Основні результати дослідження** продемонстрували, що А. Кримський зробив значний внесок у розвиток українського краєзнавства. Ідея створення етнографічної збірки «Звенигородщина, Шевченкова батьківщина, з погляду етнографічного та діалектологічного» (Київ, 1930), присвяченої рідному краю, зародилась ще в юності та не полишала вченого протягом життя. Проте завершити омріяну краєзнавчу працю і видати широким накладом він не зміг через політичні репресії. В архіві А. Кримського зберігається численний етнографічний та фольклорно-філологічний матеріал, частково опрацьований автором. Ці записи є свідченням не лише великого натхнення та працелюбства вченого, його любові до рідного краю, але й містять численні унікальні оригінальні краєзнавчі дані зі Звенигородського району, – батьківщини українського генія Тараса Шевченка. **Перспективи подальших студіювань** цієї теми мають допомогти розкрити зміст праці «Звенигородщина, Шевченкова батьківщина, з погляду етнографічного та діалектологічного» та провести джерелознавчий аналіз її неопублікованих томів. **Практичне значення статті** полягає в тому, що її матеріали та результати можна використовувати при написанні праць з історії розвитку українського краєзнавства кінця XIX – початку XX ст., при створенні спеціальних курсів з краєзнавства України. До створеної моделі дослідження можна вдатися під час вивчення наукової спадщини інших діячів української науки та культури. **Оригінальність дослідження** – це постановка та опрацювання актуальної теми, яку не було ґрунтовно досліджено в історичній науці. У статті досліджено зміст краєзнавчих творів А. Кримського, які стосуються Звенигородського району, та питання збору, збереження і публікації цих даних. Визначено місце вченого як одного з організаторів етнологічних досліджень в Українській академії наук і з'ясовано питання його етнологічної співпраці з видатними постатями української науки.*

Ключові слова: Агатангел Кримський, Софія Терещенко, Звенигородський район (Черкаська область), краєзнавство, етнологія, архівні матеріали, біографія, мережа кореспондентів.

Olha Lahunova (Kyiv)

Candidate of historical sciences,

Assistant department, historian of the 1st category

Taras Shevchenko National University of Kyiv

E-mail: olha.lahunova@knu.ua

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-7403-7389>

Ahatanhel Krymskyi as a local researcher and organizer of local studies in the Zvenyhorodka raion

*This article explains how Ahatanhel Yukhymovych Krymskyi (1871–1942), who was a member of the Ukrainian Academy of Sciences, became a local historian. He helped research folklore and ethnography in the Zvenyhorodka Raion (Cherkasy Oblast). In the course of writing the article, the biographical method was used in the analysis of A. Krymskyi's professional development. This method allows us to find out his relations with public and scientific figures of the late 19th and early 20th centuries. In order to systematize many local history resources from the Zvenyhorodka Raion, collected by the scientist over forty years, the method of mathematical statistics was applied. Our work uses methods of criticism of historical sources determined by the specifics of the research object. Using different ways of searching, analyzing, and combining information helped us use archival information and published sources well. **The main results of the study** demonstrated that A. Krymskyi made a significant contribution to the development of Ukrainian regional studies. The idea of creating an ethnographic book “Zvenyhorodshchyna, Shevchenko's homeland, from an ethnographic and dialectological point of view” (Kyiv, 1930), dedicated to his native land, originated in his youth and did not leave the scientist throughout his life. But he was unable to complete the dreamed-of local history work and publish it in angstrom unit wide circulation due to Soviet repression. The archive of A. Krymskyi contains numerous ethnographic and folklore-philological materials, partially processed by the author. It is evidence, not only of the great inspiration and diligence of the scientist but also of his love for his native land. It has many interesting stories from the Zvenyhorod area, where Taras Shevchenko, a famous Ukrainian writer, was born. **Prospects for further studies** of this topic should help reveal the content of the work «Zvenyhorodshchyna, Shevchenko's homeland, from an ethnographic and dialectological point of view» and conduct a source-study analysis of its unpublished volumes. **The practical significance of the article** is that its materials and results can be used when writing works on the history of the development of Ukrainian local history in the late 19th and early 20th centuries. It can also be used when creating special courses on Ukrainian local history. The research model created can be used when studying the scientific heritage of other figures in Ukrainian science and culture. **The originality of the research** is the formulation and elaboration of a relevant topic that has not been thoroughly investigated in historical science. The content of the local history book of A. Krymskyi, which relates to the Zvenyhorodka Raion, and the issues of collection, preservation, and publication of this data were studied. The place of the scientist as one of the organizers of ethnological research in the Ukrainian Academy of Sciences is determined, and the question of his ethnological cooperation with outstanding figures of Ukrainian science is clarified.*

Keywords: Ahatangel Krymskyi, Sofiia Tereschenko, Zvenyhorodka Raion (Cherkasy Oblast), local history, ethnology, archival materials, biography, network of correspondents.

Протягом кількох десятиліть українська етнологія як наука була штучно обмежена радянською ідеологією. Із наукового обігу були вилучені твори науковців, засуджених за антирадянську діяльність. Багато таких постатей сприяло заснуванню та розвитку Української академії наук (далі – УАН). Серед них добре відомий учений-сходознавець, мовознавець, історик, етнолог, громадський діяч Агатангел Юхимович Кримський. Ставши неодмінним

(ученим) секретарем УАН, він сприяв започаткуванню краєзнавчих центрів в Україні. Він – автор понад тисячі літературних творів і наукових праць зі сходознавства, філології, українознавства, історії, фольклористики, етнології. Біографи А. Кримського цікавилися переважно його мовознавчими працями: спробами вченого реформувати український правопис для новонародженої української держави, сходознавчими працями. Залишається маловідомою така сфера

діяльності науковця як краєзнавство. Лише у другій половині ХХ ст. почали з'являтися перші відомості про А. Кримського як краєзнавця у працях П. Попова (1890–1971), М. Гуця, Г. Денисенко, О. Дея (1921–1986), В. Борисенко, А. Чабана, М. Глушка та багатьох інших, про що ми вже писали у статті «Етнологічна спадщина Агатангела Кримського в українській історіографії»¹. У цій статті буде простежено становлення вченого як краєзнавця, дослідника своєї батьківщини Звенигородщини (Черкаська область), оскільки проблемами історії цього краю він переймався з юних років.

Агатангел Юхимович Кримський народився 15 січня 1871 р. у родині вчителя у м. Володимир-Волинський. Його батько Юхим Степанович (1838–1915) походив з кримських татар. Предок Юхима Степановича 1696 року втік від переслідування бахчисарайського хана у Литву, зняв з себе сан мулли та охрестився. Кілька поколінь його потомків проживало у м. Мстиславлі (Білорусія). Після того як їхня садиба згоріла, сім'я роз'їхалась. Ю. Кримський переїхав у Володимир-Волинський, де одружився з литовською полькою Аглаїдою Феодосіївною Сидорович. Тут у них народився первісток – А. Кримський. За гонорар (написав підручник з географії) Ю. Кримський купив будинок у Звенигородці Київської губернії, туди подружжя переїхало після народження сина. Там Юхим Степанович отримав посаду вчителя міського училища, а згодом – посаду директора. Мав власну друкарню, видавав книги, займався письменницькою діяльністю.

Батько А. Кримського, Юхим Степанович, не був осторонь суспільного життя Звенигородки, цікавився краєзнавством. Він видав краєзнавчу книжку «Київської губернії місто Звенигородка і його соборний храм» (1914), етнографічний нарис «Полювання на птахів та тварин у Мало-

росії-Україні і Волині» (1892), «Плоди міського та земського самоуправління (читання від нудьги)» (Звенигородка, 1886) і заснував 1881 року публічну бібліотеку у Звенигородці². Крім того, в архіві А. Кримського зберігаються незакінчені етнографічні роботи його батька: додаток до книги про полювання «До полювання на птахів та тварин у Малоросії-Україні та Волині», розповіді про полювання у Звенигородці і краєзнавча робота з історії міста Звенигородки «Мої спомини»³. Більш докладно питання щодо етнографічних праць Ю. Кримського про полювання в Україні у нашій статті – «Традиції полювання в Україні в архівній спадщині А. Кримського»⁴.

А. Кримський рано почав виявляти надзвичайні здібності. У п'ять років його віддали до Звенигородської міської школи. У десять – хлопець знав чотири іноземні мови і був переведений в Острозьку протогімназію під нагляд тітки-бібліотекарки. У тринадцять років майбутній учений вступив до Другої гімназії Крамера в Києві, після четвертого класу – у Колегію Павла Галагана. Цей навчальний заклад заснував Григорій Галаган (1819–1888) у пам'ять про свого померлого сина Павла. Сам Г. Галаган теж мав власні етнографічні колекції. За його планом колегія мала виховати за допомогою нових методів нове покоління молодих людей із різних соціальних прошарків, котрі об'єдналися б заради зростання добробуту держави. Проте у спогадах А. Кримського колегія постає дещо з іншого боку. Пізніше, у листах до свого друга Б. Грінченка (1863–1910), вчений писав про те, що він, син убогого вчителя, зазнав багато знущань з боку забезпечених та аристократичних однокурсників⁵. Ці знущання та авторитаризм викладачів колегії у нервового і хворого юнака викликали страшні муки. Тому у нього зародилося презирство до усього аристократичного, російського і великодержавницького. Крім того,

¹ Лагунова О. Етнологічна спадщина Агатангела Кримського в українській історіографії // Етнічна історія народів Європи. 2010. № 31. С. 94–99.

² Гурницький К.І. Агафангел Ефимович Крымский. М.: Наука, 1980. С. 6; Гурницький К.І. Кримський як історик. К.: Наукова думка, 1971. С. 9; Хоменко В.М. Звенигородщина. Словник-довідник. Черкаси, Відлуння-Плюс, 2008. С. 9–10, 69; Лячинський С. Церкви столиці Шевченкового краю // Спадщина. Спеціальний випуск присвячений 300-річчю Звенигородського Свято-Преображенського собору. 2007. № 1 (4). С. 4–6.

³ Інститут рукопису Національної бібліотеки імені України імені В.І. Вернадського (далі – ІР НБУВ), ф. І, спр. 22397, 22 арк.; спр. 23515, 1 арк.; спр. 23516, 3 арк.; ф. XXXVI, спр. 633, 9 арк.

⁴ Лагунова О. Традиції полювання в Україні в архівній спадщині Аг. Кримського // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія «Історія». 2012. № 109. С. 32–41.

⁵ Епістолярна спадщина Агатангела Кримського (1890–1941): [у 2 т.] / редак. колегія: Матвеева Л.В. (гол. редактор серії), [та ін.]. – К.: Інститут сходознавства імені А. Кримського НАНУ, 2005. Т. I (1890–1917) / [відпов. редактор випуску Василюк О.Д.]. 2005. С. 78–81, 82–84.

Агатангел Юхимович став співчувати пригніченій верстві населення – українському селянству. Це викликало у нього емоційне сприйняття усього, що належало до України⁶. У дорослі роки, в листах до Б. Грінченка у 1892 року вчений зазначав: «Оце тепер, коли я пишу до Вас, геть уся Звиногородка лунає купальськими співами. Чудне вражіння викликають вони в мені. З одного боку не можу ж я не згоджуватися з тим, що не в піснях сила; з другого ж боку відчуваю не розумуванням, а простим чуттям, що я палко-палко кохаю цю «нікчемну форму». Та й кохатиму повік, щоб там доводив не розум або софістика! Якби що я не тямив, що я не смію тратити тепер часу, то так би й побіг до гурту співаючих!..»⁷.

Колегія за програмою рівнялася чотирьом старшим класам класичної гімназії і була розрахована на виховання сімдесяти учнів (тридцять стипендіатів Г. Галагана і сорок «своєкоштних»), що всі мали жити в інтернаті. Науково-методичне планування колегії здійснював Київський університет святого Володимира. Серед керівників і викладачів колегії було багато членів «Старої громади» й визначних українських діячів: П. Житецький (1837–1911), В. Науменко (1852–1919), Є. Трегубов, М. Мурашко (1844–1909), М. Пимоненко (1862–1912) та інші. Колегія виховала багатьох видатних учених, юристів, медиків, літераторів. Серед них: М. Драй-Хмара (1889–1939), О. Богомолець (1881–1946), М. Чубинський (1871–1943), Н. Котляревський (1863–1925) та інші⁸. В 1885 і 1886 роках у бібліотеці колегії працював І. Франко (1856–1916), який 1886 р. у каплиці при колегії вінчався з О. Хоружинською (1864–1941) [сестрою дружини викладача колегії Є. Тригубова та авторкою розвідки «Карпатські бойки і їх родинне життя» (1887)]. О. Хоружинська деякий час викладала

історію у групі, в якій навчався А. Кримський, проте даних про контакти Агатангела Юхимовича з І. Франком або його родиною у цей час не залишилося⁹. Близьке знайомство та спілкування між ними відбулося набагато пізніше.

Саме колегія сприяла становленню А. Кримського як патріота і дослідника народного життя. На юнака мав вплив колишній діяч Південно-Західного відділу Російського географічного товариства, засновник журналу «Київська старовина», філолог та історик П. Житецький, який у своїх лекціях приділяв найбільше уваги саме давньоруській літературі і витокам української словесності, намагаючись прищепити учням любов до України та її культури¹⁰.

А. Кримський познайомився зі студентами-українофілами, дізнавався від них про національно-культурний розвиток у Галичині. Так він захопився українофільством. Юнак із зацікавленням почав у колегії читати праці Д. Писарева (1840–1868), М. Драгоманова (1841–1895), Ю. Федьковича (1834–1888) та ін. авторів, які були забороною російською цензурою. У колегії учням доводилося писати твори на тему козацтва, тому юнак познайомився з етнографічною працею М. Драгоманова та В. Антоновича (1834–1908) «Історичні пісні малоруського народу» (1874, 1875). За власною ініціативою А. Кримський з друзями прочитали «Малоруські народні оповідання» М. Драгоманова¹¹. Як відомо, М. Драгоманов належав до культурно-історичної школи та поділяв наукові погляди щодо теорії міжнародного обміну фольклорними сюжетами¹². Саме звідси А. Кримський виніс ті методологічні принципи у сфері дослідження українського фольклору, які сповідував протягом свого життя. Цієї думки дотримується І. Смілянська, яка дійшла висновку, що саме у колегії увагу юнака привернула теорія Т. Бенефея (1809–

⁶ Павличко С. Націоналізм, сексуальність, орієнталізм. Складний світ Агатангела Кримського. К.: Основи, 2001. С. 58–59.

⁷ Епістолярна спадщина... Вказ. праця. Т. І. С. 81–82.

⁸ Смольницька М.К. Колегія Павла Галагана в національно-культурному житті України (1871–1920 рр.): автореф. дис. ... канд. істор. наук: 07.00.01; Інститут історії України НАН України. К., 2004. С. 10–17.

⁹ Гурницький К.И. Агатангел Ефимович Крымский... Указ. соч. С. 10.

¹⁰ Казакевич О.М. Павло Житецький. Життя та діяльність. К.: Фітосоціоцентр, 2008. С. 18–24; Павличко С. Націоналізм, сексуальність, орієнталізм... Вказ. праця. С. 218–219; А.Ю. Кримський. Твори в п'яти томах / [ред. колегія: І.К. Білодід (голова), О.І. Ганусець, О.І. Дей та ін.]. К.: Наукова думка, 1973. Т. 5. Кн. 1. Листи (1890–1917) / [редактор тому С.Д. Зубков]. 1973. С. 252–253, 360.

¹¹ А.Ю. Кримський. Твори в п'яти томах / [ред. колегія: І.К. Білодід (голова), О.І. Ганусець, О.І. Дей та ін.]. К.: Наукова думка, 1972. Т. 1. Поетичні твори. Оповідання / [редактор тому П.Й. Колесник]. 1972. С. 626.

¹² Дмитренко М. Українська фольклористика другої половини XIX століття: школи, постаті, проблеми. К.: Сталь, 2004. С. 221 – 223.

1881) про міжнародну міграцію фольклорних сюжетів та праці О. Веселовського (1838–1906) про запозичення у слов'янському фольклорі¹³.

До часу навчання у колегії відноситься знайомство А. Кримського з Лесею Українкою (1871–1913), з якою він підтримував стосунки протягом подальшого свого життя. Агатангел Юхимович надавав великого значення думці Л. Українки щодо його власної художньої творчості. Своєю чергою, вчений давав письменниці поради щодо опису культури та побуту східних народів у її творах. Це дало підставу багатьом дослідникам, окрім С. Павличко (1958–1999), стверджувати про виникнення глибших симпатій Агатангела Юхимовича до Лесі Петрівни, що призвело до нерозділеного почуття та невдач в його особистому житті¹⁴.

В 1889 році А. Кримський успішно закінчив колегію. Зважаючи на його здібності (він вже володів десятима мовами), педагогічна рада винесла рішення клопотатись перед дирекцією і меценатом-попечителем про надання одноразової грошової допомоги юнакові для вступу у вищий навчальний заклад. Юнак вирішив вступити у спеціальні класи Лазаревського інституту східних мов у Москві, де мав можливість вивчити ще п'ять східних мов та поглибити знання з історії Сходу.

У 1880-х роках під впливом ідей народників А. Кримський, як і багато його однолітків, розпочав краєзнавчі експедиції на Звенигородщині. Він читав етнографічну літературу, завів знайомство з галичанами, студентами-українофілами і драгоманивцями у Москві¹⁵. У вступі до праці «Звенигородщина, Шевченкова батьківщина, з погляду етнографічного та діалектологічного» (К., 1930) учений стверджував, що в 1880-х рр., через русифікаторську політику

Олександра III (1845–1894), він планував видати свої матеріали у Галичині¹⁶. Про ці часи перших краєзнавчих експедицій А. Кримський пізніше жартома згадував у листах до Б. Грінченка та О. Огоновського (1833–1894), також вони були покладені ним в основу оповідань «Батьківське право», «Перші дебюти одного радикала», «З літопису преславних діяннів панків Присташів»¹⁷.

В 1892 році А. Кримський закінчив Лазаревський інститут східних мов з дипломом на чин X класу «без екзамену в комісіях» і вступив до Московського університету на історично-філологічний факультет, де продовжував вивчати іноземні мови та літературознавство¹⁸. 3 грудня цього року він увійшов до складу московського Імператорського товариства шанувальників природознавства, антропології та етнографії. Саме завдяки дослідженню історії суфізму у Персії, на думку І. Смілянської, А. Кримський став виконувати ті завдання, що підштовхнули його до вивчення Сходу, а саме дослідження східних впливів в українській культурі¹⁹. У 90-х рр. XIX ст. А. Кримський почав серйозно працювати над краєзнавчим дослідженням рідної Звенигородщини, організував групу зі школярів, які збирали фольклорний та етнографічний матеріал як кореспонденти. Крім того, учений продовжив сам етнографічно-збиральницьку діяльність і долучив до цього С. Єфремова (1876–1939)²⁰.

Становленню наукових інтересів А. Кримського сприяло суспільно-культурне середовище у Російській імперії кінця XIX ст. Утиски, спрямовані проти розвитку української культури і мови царською владою, викликали незадоволення вченого. Проте у випадку Агатангела Юхимовича аматорські дослідження народної

¹³ *Базиянц А.П.* Лазаревський інститут восточных языков (исторический очерк). М.: Издательство восточной литературы, 1959. С. 50; Центральний державний архів, музей літератури і мистецтва України (далі – ЦДАМЛМ України), ф. 1360, оп. 1, спр. 9, арк. 10.

¹⁴ *Павличко С.* Націоналізм, сексуальність, орієнталізм... Вказ. праця. С. 24; *Шкляр В.* Агатангел і Марія: нечестиве кохання в блакитному інтер'єрі // *Сучасність*. 2004. № 4 (квітень). С. 49 – 58; *Гурницький К.І.* Агафангел Ефимович Кримський... Указ. соч. С. 11.

¹⁵ *Епістолярна спадщина...* Вказ. праця. Т. 1. С. 88–89, 92–94, 162; А.Ю. Кримський. Твори... Вказ. праця. Т. 5. Кн. 1. С. 121; *Павличко С.* Націоналізм, сексуальність, орієнталізм... Вказ. праця. С. 218.

¹⁶ *Кримський Аг.* Звенигородщина, Шевченкова батьківщина, з погляду етнографічного та діалектичного з географічною мапою та малюнками // *Збірник Історично-філологічного відділу ВУАН*. 1930. № 71. С. VII.

¹⁷ *Епістолярна спадщина...* Вказ. праця. Т. 1. С. 91 – 93, 162; А.Ю. Кримський. Твори... Вказ. праця. Т. 1. С. 367–527.

¹⁸ *Гурницький К.І.* Кримський як історик... Вказ. праця. С. 13–14.

¹⁹ ЦДАМЛМ України, ф. 1360, оп. 1, спр. 9, арк. 22.

²⁰ *Кримський Аг.* Звенигородщина... Вказ. праця. К., 1930. С. VII.

культури поєднувалися з академічною освітою російської культури, яку він здобув, проживаючи у Москві. Він вважав за необхідне своєю науковою працею довести стародавнє походження українців, їхній окремих від російського народу національний розвиток. У цьому вченому сприяла ґрунтовна сходовознавча освіта, яка дала йому можливість здійснювати порівняльний аналіз українського фольклору та традицій з культурами інших народів. Заборона царською владою української мови за Емським указом (18(30) травня 1876 р.) призвела до того, що будь-які спроби проводити просвітницьку діяльність серед народу супроводжувалися утисками. Тому краєзнавство стало ніби захистом від владного режиму, прикриттям дій молодих патріотів, які за мету свого життя поставили добитися волі та кращого життя народу. Під виглядом краєзнавчих і фольклорних досліджень наприкінці XIX ст. виникало багато творів, які прямо чи опосередковано торкалися питання умов проживання населення України, його духовного становища. Загалом зміст публікацій ученого у західноукраїнських виданнях можна охарактеризувати висновками Соломія Павличко, яка у підрозділі «Наука як маска для політики» своєї книги відзначала: «У наукових статтях та рецензіях Кримського 90-х років ясно прочитувалися політичні мотиви. Власне, саме вони – а не наукові повідомлення – найцікавіше в публікаціях Кримського в галицьких виданнях. Насамперед це стосується публікації з фольклору та етнографії»²¹.

В університеті юнак познайомився з професором В. Міллером (1848–1913), визначним сходовознавцем, дослідником російських билин та осетинського народу, завідувачем етнографічного відділу Рум'янцевського музею²². Наприкінці XIX ст. у Російській імперії посилювався напрямок в етнологічній науці, який популяризував так звану теорію запозичення, або міжнародного обміну фольклорними сюжетами, і

спирався на ґрунтовний, кількісно всезростаючий порівняльний фольклорний матеріал. У ці роки головними представниками цього напрямку були М. Халанський (1857–1910) і Г. Потанін (1835–1920)²³. У Російську імперію теорія запозичення потрапила з Німеччини. Її засновником був Теодор Бенфей, філолог, історик давньої літератури. У книзі «Панчатантра» (1859) він доводив, що основа фабул різноманітних європейських книжкових та народних оповідей знаходилась на Сході, зокрема у давньоіндійській літературі. Його послідовниками у Російській імперії були В. Стасов (1824–1906), О. Веселовський (1838–1906) і В. Міллер, наставник А. Кримського²⁴. Останні – О. Веселовський та В. Міллер – заклали російську історичну школу у фольклористиці²⁵. А. Кримського з сім'єю Міллерів пов'язували тісні дружні відносини, що були відображені у романі вченого «Андрій Лаговський» (Л., 1905).

В 1894 році А. Кримський готувався зайняти місце професора русько-української філології у Львівському університеті та захищати там дисертацію на тему «Стародавні вірші українські», проте ці плани не здійснились²⁶. В 1895 році була розпочата незавершена праця вченого «Звіт А.Ю. Кримського про його поїздку до Київської губ. влітку 1895-го року», яка присвячена деформації українського фольклору під російсько-імперським впливом²⁷.

В 1895 році А. Кримський за станом здоров'я не зміг виїхати і дослідити народну культуру караїмів за програмою Товариства шанувальників природознавства, антропології та етнографії, повернувся додому на Звенигородщину, де продовжив краєзнавчу діяльність²⁸. Під час своїх пошуків він придбав багато етнографічних матеріалів. Серед них збірник «старецьких» пісень з кінця XVIII ст. та рукописи: «Сказання про Задонський бій», «Сказання про Куліковський бій», «Означення урочищ»,

²¹ Павличко С. Націоналізм, сексуальність, орієнталізм... Вказ. праця. С. 237.

²² А.Ю. Кримський. Твори... Вказ. праця. Т. 5. Кн. 1. С. 361; Гурницький К.И. Крымский Агафангел Ефимович... Указ. соч. С. 22–23.

²³ Токарев С.А. История русской этнографии (Дооктябрьский период). М.: Наука, 1966. С. 417–418.

²⁴ Там само. С. 292–297.

²⁵ Коккьяра Дж. История фольклористики в Европе / Перевод: А. Венедиктов, М. Кириллова. – М.: Иностранная литература, 1960. С. 325–326.

²⁶ Прицак О. Про Агатангела Кримського у 120-і роковини народження // Східний світ. – 1993. – № 1. – С. 14–15; А.Ю. Кримський. Твори... Вказ. праця. Т. 5. Кн. 1. С. 185.

²⁷ ІР НБУВ, ф. XXXVI, спр. 589, 30 арк.

²⁸ Епістолярна спадщина... Вказ. праця. Т. 1. С. 196; ІР НБУВ, ф. XXXVI, спр. 589, 30 арк.; Відділ рукописів і текстології Інституту літератури ім. Т.Г. Шевченка (далі ІЛ), ф. 80, спр. 107, 1 арк.

«Пісенник російських та малоруських пісень»²⁹. Порадившись із П. Житецьким, учений планував видати збірник «старецьких» пісень зі своєю передмовою. У той же час у нього через знайомих кореспондентів назбиралося досить етнографічного матеріалу, який він планував видавати у Москві³⁰. Тоді ж А. Кримський отримав від свого вчителя П. Житецького фольклористичні та етнографічні матеріали з Поділля, які належали поету С. Руданському (1834–1873) і волосному писарю А. Димінському (1829–1905), після чого починається період їхньої тісної співпраці – треба було опублікувати зібрані матеріали³¹.

В 1896 році А. Кримський закінчив Московський університет, склав магістерські іспити з арабістики на східному факультеті Петербурзького університету, а також екзамен з слов'янської філології на історично-філологічному факультеті Московського університету. Після цього прийняв пропозицію професорської ради Лазаревського інституту східних мов готувати себе до професорського звання і, як магістрант інституту, поїхав на два роки до Лівану, хоча до цього планувалося, що поїде в Єгипет³². Він часто писав листи своїй сім'ї в Україну, де описував життя і побут арабів, які і на сьогодні є досить цікавими матеріалами. Вчений організував мережу кореспондентів на Близькому Сході, завдяки яким назбирав багато арабських прислів'їв та казок, що мали увійти до його незавершеної

етнологічної праці «Матеріали до вивчення мови та етнографії Сирії».

У травні 1896 р. в Етнографічному відділі московського Імператорського товариства шанувальників природознавства, антропології та етнографії А. Кримський прочитав реферат «Як треба класифікувати народні пісні» та отримав від товариства відрядження для етнографічних досліджень³³. З 8 травня цього ж року він увійшов до складу членів-кореспондентів Московського археологічного товариства³⁴.

У середині 1898 р. А. Кримський повернувся до Москви, зайняв місце приват-доцента арабської філології у спеціальних класах Лазаревського інституту східних мов, які за науково-педагогічним статусом прирівнювалися до вищих наукових закладів, керував бібліотекою інституту, у приміщенні якої він проживав деякий час після перебування на найманих квартирах у Москві. Загалом побутові проблеми мало турбували вченого, головним для нього був доступ до бібліотеки³⁵. Крім того, 11 травня 1898 р. на засіданні історично-філософської секції Наукового товариства імені Шевченка (НТШ) М. Грушевський (1866–1934) запропонував заочно включити А. Кримського до складу Етнографічної комісії НТШ разом з І. Франком, В. Шухевичем (1849–1915), Б. Грінченком, О. Колессою (1871–1947), Ф. Вовком (1847–1918) та іншими³⁶. Ф. Вовк цього року звертався до вченого у листі

²⁹ ІР НБУВ, ф. XXXVI, спр. 152, 18 арк.; спр. 648, 66 арк.; спр. 153, 79 арк.; спр. 680, арк. 330–339; спр. 689, арк. 285–301; спр. 680, арк. 330–339; спр. 700, 164 арк.; ф. I, спр. 24795, 7 арк.

³⁰ А.Ю. Кримський. Твори... Вказ. праця. Т. 5. Кн. 1. С. 185, 239; ІР НБУВ, ф. XXXVI, спр. 680, арк. 330–339; спр. 700, 164 арк.; ф. I, спр. 24795, 7 арк.

³¹ Твори Степана Руданського. Л.: З друкарні Наукового Товариства імені Шевченка, 1899. Т. 5 / [впорядкував А. Кримський]. – С. III; Епістолярна спадщина Агатангела Кримського (1890–1941): [у 2 т.] / редак. колегія: Матвеева Л.В. (гол. редактор серії), [та ін.]. К.: Інститут сходознавства імені А. Кримського НАНУ, 2005. Т. II (1918–1941) / [відпов. редактор випуску Кучмаренко В.А.]. 2005. С. 196, 207–209, 233–234, 242, 244, 298; Там само. Т. II (1918–1941) / [відпов. редактор випуску Кучмаренко В.А.]. – 2005. С. 185, 193, 206, 223, 224; А.Ю. Кримський. Твори... Вказ. праця. Т. 5. Кн. 1. С. 176, 178, 185, 195–197, 201, 211, 217, 220, 239, 241, 249–251, 254, 258–260, 279, 289–290, 294, 303, 317, 321, 342, 345, 347, 355, 361; А.Ю. Кримський. Твори в п'яти томах / [ред. колегія: І.К. Білодід (голова), О.І. Ганусець, О.І. Дей та ін.]. К.: Наукова думка, 1973. Т. 5. Кн. 2. Листи з Сирії та Лівану (1896–1898) / [редактор тому С.Д. Зубков]. – 1973. С. 139, 257; А.Е. Крымский. Письма из Ливана (1896–1898) / [сост. Н.П. Визир и И.М. Смилянская]. М.: Наука, Глав. редакция вост. литературы, 1975. С. 51, 133, 246.

³² Гурницький К.І. Кримський як історик... Вказ. праця. С. 17–20; Його ж. Агафангел Ефимович Кримський... Указ. соч. С. 44–45; ІР НБУВ, ф. XXXVI, спр. 162, 1 арк.

³³ ІР НБУВ, ф. XXXVI, спр. 796, 2 арк.

³⁴ Древности. Труды Императорского Московского Археологического Общества / [ред. В.К. Трутовского]. М.: Товарищества типографий А.И. Мамонтова, 1900. Т. 16. С. 10.

³⁵ Гурницький К.І. Кримський як історик... Вказ. праця. С. 20; Грунін Т. Агатангел Кримський (До 100-річчя з дня народження) // Архіви України. 1971. № 1 (105). С. 17; Павличко С. Націоналізм, сексуальність, орієнталізм... Вказ. праця. С. 28–29; Базиянц А.П. Указ. соч. С. 34, 48–49, 50.

³⁶ Сапельяк О.А. Етнографічні студії в Науковому Товаристві ім. Шевченка (1898–1938 рр.). Львів: Міссіонер, 2000. С. 24, 25.

з Парижа з проханням вислати йому прозовий фольклорний матеріал з Київщини (казки, анекдоти, легенди), а також арабський фольклор у латинській транскрипції³⁷.

Восени 1900 р. тридцятирічного А. Кримського обрали професором кафедри арабської словесності Лазаревського інституту, наступного року він очолив її³⁸. Учений залишався активним членом Імператорського товариства шанувальників природознавства, антропології та етнографії, про що свідчить запрошення на засідання товариства³⁹.

На початку ХХ ст. у А. Кримського визрів конкретний план створення краєзнавчого збірника, присвяченого його рідному краю. У передмові до «Звенигородщини...» вчений писав, що в 1905 р., після першої російської революції, коли були поступки влади у питанні друкування українською мовою, у нього зібралось достатньо етнографічного матеріалу, який він планував видати⁴⁰. У листах до Б. Грінченка і В. Гнатюка (1871–1926) А. Кримський просив надіслати йому етнографічну програму для кореспондентів із Звенигородщини, які збирали б етнографічні матеріали. В 1906 році він звернувся до свого друга Б. Грінченка з проханням посприяти в отриманні дозволу від київського губернатора на друк газети «Звенигородщина», де можна було б публікувати етнографічні матеріали, а також другу і третю частину «Української граматики»⁴¹. В 1900-х рр. до збирання етнографічного матеріалу долучилися кореспонденти, які дали найбільшу кількість матеріалу для книги «Звенигородщина...»: В. Доманицький, І. Лисак та С. Паламаренко.

В 1902 році А. Кримського обрали ще на одну посаду – професора кафедри східної історії Лазаревського інституту, він читав також лекції з історії Сходу⁴². В 1910 році він видав разом з К. Михальчуком (1841–1914) «Програму для збору особливостей малоросійської мови» для другого відділу Імператорської академії наук⁴³.

Після Жовтневого перевороту більшовиків, у липні 1918 року, формально узявши відраження до 1 жовтня у Лазаревському інституті, А. Кримський покинув Москву і на запрошення В. Вернадського (1863–1945) переїхав до Києва створювати Українську академію наук [після зміни статуту 1921 р. – Всеукраїнська академія наук (ВУАН)]. Як відомо, академія виникла під час гетьманату П. Скоропадського (1873–1945), який запросив у Київ В. Вернадського та ряд інших учених для створення Української академії наук. В червні 1918 року виникла комісія з вироблення законопроекту про створення академії. Перше її засідання відбулося 9 липня. У вересні був готовий статут академії, і гетьман призначив перших дванадцять академіків, які мали відбирати наступних членів академії. Академія була відкрита 14 листопада 1918 року. В. Вернадського обрали її президентом, А. Кримського – неодмінним (ученим) секретарем. Становлення академії та інтриги серед її членів, контроль за нею з боку радянської влади забирали багато сил у хворого та немолодого Агатангела Юхимовича⁴⁴. Так, питання перерозподілу владних повноважень зіпсували його стосунки з М. Грушевським, що не дало змоги

³⁷ ІР НБУВ, ф. XXXVI, спр. 213, арк. 1.

³⁸ Гурницький К.І. Кримський як історик... Вказ. праця. С. 20. *Базиянц А.П.* Указ. соч. С. 43.

³⁹ ІР НБУВ, ф. XXXVI, спр. 691, 1 арк.

⁴⁰ *Кримський Аг.* Звенигородщина... Вказ. праця. К., 1930. С. VII–VIII.

⁴¹ Епістолярна спадщина... Вказ. праця. Т. I. С. 369, 372, 373, 383; А.Ю. Кримський. Твори... Вказ. праця. Т. 5. Кн. 1. С. 395.

⁴² *Гурницький К.І.* Кримський як історик... Вказ. праця. С. 20; Центральный исторический архив Москвы (далі - ЦИАМ), ф. 213, д. 134, л. 15.

⁴³ *Крымский А., Михальчук К.* Программа для собирания особенностей малорусских говоров // Сборник Отделения русского языка и словесности Академии Наук. 1910. Т. 87. № 4. С. 1 – 163.

⁴⁴ *Гурницький К.І.* Кримський як історик... Вказ. праця.. С. 27; Сергій Єфремов. Щоденники. 1923–1929 / [упорядники: О.С. Путро, Т.В. Вересовська, В.А. Кучмаренко та ін.]. К.: Рада, 1997. – С. 52, 65, 68, 73, 86, 87, 95, 96, 98–99, 103, 104, 106–107, 108, 112–113, 114, 138, 161, 166, 172, 177, 182, 184, 186, 189–190, 191, 196, 197, 198–203, 209–211, 223, 236–239, 243, 247–249, 255, 261, 293, 295–298, 322, 340–341, 352, 354, 357, 361, 363, 367, 373, 379, 380, 382, 399, 418–419, 422–423, 433–434, 437–438, 452, 457–460, 484–488, 493, 494, 499–501, 502, 503–504, 509, 510–512, 514, 518–519, 541–542, 547–548, 553, 556, 560–563, 571–573, 577, 583–584, 586–588, 593–594, 60–610, 615–616, 618–619, 622–626, 631–632, 637, 654, 664, 678, 681–682, 692, 720, 753, 776; *Матвеева Л.В.* Нариси з історії сходознавства. К.: Стило, 2008. С. 25; ЦИАМ, ф. 213, д. 134, л. 3; Науковий архів президії Національної академії наук України (далі – НАП НАНУ), спр. 256, арк. 2–5; Центральный державный архив громадських об'єднань України (далі-ЦДАГО України), ф. 263, оп. 1, спр. 58105, арк. 4–194.

А. Кримському публікувати свої праці у тих наукових підрозділах, які очолював М. Грушевський⁴⁵.

Серед інших наук при створенні статуту академії приділялася значна увага етнографічним, діалектологічним та фольклорним дослідженням⁴⁶. Крім того, А. Кримський керував одночасно вісьмома підрозділами УАН: Історично-філологічним відділом і діалектологічною комісією, Інститутом української мови УАН, комісією з укладення академічного словника живої української мови (яка послуговувалась даними фольклористики) та іншими⁴⁷. Учений очолював кафедру східної історії і кафедру україністики у Київському університеті, де готував аспірантів з порівняльної лінгвістики. За свідченням С. Павличко, А. Кримський намагався відкрити східний факультет в університеті⁴⁸. Він викладав історію у Близькосхідному інституті (з 1920 р. – Інститут зовнішніх зносин), працював у Київському науковому товаристві. 1925 р. вчений створив Київське товариство сходознавців. А. Кримський був членом міської ради Києва, а з 1925 р. – Всеукраїнського центрального виконавчого комітету. Побут ученого у Києві поліпшився: відтепер він займав двокімнатну квартиру по вулиці Малопадвальной, 5⁴⁹.

Народознавча діяльність А. Кримського мала втілення в функціонуванні Історично-філологічного відділу УАН і кафедри східної писемності та культури, які вчений очолював. У протоколі № 205 Ради АН УРСР від 1925 р. про основні

положення реорганізації АН УРСР йдеться про те, що «Історично-філологічний відділ повинен обернутися в культурно-історичний (мова, література, етнографія, фольклор, археологія)»⁵⁰. Тому у звіті відділу за 1927–1928 рр. А. Кримський планував написати книги «Український фольклор» (20 друкованих аркушів) та «Персія й Україна за часів козацтва і Разіновщини. Соціально-економічний нарис». Тоді ж його учень та помічник М. Левченко (1903–1934) планував видати перший том етнографічних матеріалів А. Димінського, а також твори С. Руданського⁵¹. Під опікою А. Кримського знаходились етнологічні органи УАН, у листах він постійно переймався проблемами цих підрозділів та їхніх членів⁵². З 1924 р. вчений веде ретельне листування з вищими владними інстанціями про передачу до академії з Ермітажу у Санкт-Петербурзі художньої колекції В. Щавінського (1868–1924), яку той заповідав ВУАН та яка, на думку Агатангела Юхимовича, мала важливе етнографічне значення⁵³. В 1925 р. вчений редагував етнографічну мапу України⁵⁴. В 1927 році припадає і редагування вченим журналу «Етнографічний вісник» (К., 1927, кн. 5.).

Після заснування УАН збирати етнографічний матеріал стала Етнографічна комісія. Вона розіслала по Україні свою етнографічну програму, на яку в 1926–1928 рр. прийшло багато відповідей зі Звенигородщини. Більшу частину матеріалу після перевірки А. Кримський відхилив як неприйнятну. Проте у цей час з'явилися

⁴⁵ Павличко С. Націоналізм, сексуальність, орієнталізм... Вказ. праця. С. 297–322.

⁴⁶ Центральний державний архів вищих органів влади України (далі – ЦДАВО України, ф. 2201 с., оп. 3, спр. 24, арк. 12 зв., 15).

⁴⁷ Прицак О. Про Агатангела Кримського у 120-і роковини народження... Вказ. праця. – С. 22; *Без підпису (Кримський А.)*. Звідомлення Відділу за 1925 р. // Записки Історично-філологічного відділу. 1925. Кн. 5. С. 599, 601; ЦДАВО України, ф. 166, оп. 2, спр. 452, арк. 10.

⁴⁸ Павличко С. Націоналізм, сексуальність, орієнталізм... Вказ. праця. С. 30.

⁴⁹ Павличко С. Націоналізм, сексуальність, орієнталізм... Вказ. праця. С. 27; Прицак О. Про Агатангела Кримського у 120-і роковини народження... Вказ. праця. С. 26; *Гурницький К.І.* Кримський як історик... Вказ. праця. С. 27–28; *Його ж.* Агафангел Ефимович Крымский... Указ. соч. С. 127, 160.

⁵⁰ ІР НБУВ, ф. І, спр. 26316, арк. 7 зв. – 8; ф. Х, спр. 2811, арк. 5, 8, 10, 11, 12.

⁵¹ *Без підпису (Багалій Д.І.)*. Протокол № 2 чергового засідання Першого (Історично-Філологічного) Відділу Української Академії Наук у Києві, 27 січня 1919 р. // Записки Історично-філологічного відділу. 1923. Кн. 2–3. С. 117–118; ІР НБУВ, ф. І, спр. 26617, арк. 1; ф. І, спр. 26587, 2 арк.

⁵² Епістолярна спадщина... Вказ. праця. Т. І. С. 105, 115, 129, 139, 151, 177, 187, 191, 197, 198, 230, 231; НАП НАНУ, спр. 256, арк. 59; ЦДАВО України, ф. 166, оп. 4, спр. 245, арк. 3, 5, 26, 27, 106–107, 118, 123–127; спр. 953, арк. 36, 42, 36 зв., 43, 45 зв., 165, 261, 336; спр. 244, арк. 4–6, 12, 26, 45 зв., 65–66, 222–225, 289–298, 299–300, 397, 415, 452–455, 476–476 зв.; ф. 166, оп. 2, спр. 451, арк. 67, 70, 484; спр. 452, арк. 5 зв., 9 зв., 11 зв.–12 зв.

⁵³ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 4, спр. 245, арк. 56–73, 151; спр. 245, арк. 22–27; спр. 953, арк. 98, 122–126.

⁵⁴ Етнографічна мапа УРСР / [редагування та видавництво Народного комісаріату внутрішніх справ УРСР]. К, 1925 (географічну номенклатуру переглянув А. Кримський).

такі кореспонденти як директор Звенигородського музею С. Терещенко, М. Левченко, П. Шалієвський, Д. Коваленко, які не лише подали важливі та численні етнографічні матеріали, але й мали свої підходи до їхнього відбору⁵⁵. Свої численні надії щодо збору етнографічного матеріалу вчений покладав на С. Терещенко, вона про це згадувала 1929 року під час допитів у Державному політичному управлінні УРСР⁵⁶.

У переліку праць, які планувалося видати у «Записках Історично-філологічного відділу» за 1924 р., мала бути стаття А. Кримського «Звенигородський словник (матеріали)», цього ж року він разом з М. Левченком запросив кошти для відрядження на Звенигородщину та Уманщину для лінгвістичних дослідів⁵⁷. Задуми вченого і його колег щодо дослідження етнології зарубіжних країн та України містяться у планах і звітах кафедри східної писемності та культури. Так, з 1929 по 1932 рр. серед праць у планах «загального відділу» кафедри східної писемності та культури А. Кримський серед своїх робіт згадував краєзнавчу працю на дві частини «Звенигородщина...», яку він мав написати «с великим притягненням східного фольклору і східних мов» (перша частина на 40–45 друкованих аркушів, друга – 20 друкованих аркушів)⁵⁸. Проте після 1932 р. ця робота вже у звітах не згадується.

Проте у Радянському Союзі посилювалися репресії. З 1928 р. вченого почали переслідувати з політичних міркувань. У травні його усунули з посади неодмінного секретаря академії⁵⁹. В 1930 році засудили у справі «Спільки визволення України» його помічника – етнолога М. Левченка і соратника по академії С. Єфре-

мова⁶⁰. А. Кримський був під моральним тиском з боку влади, на нього писали доноси у пресі⁶¹. Того ж року його звільнили з Інституту української мови та позбавили посади голови Історично-філологічного відділу, ліквідували сходознавчі установи ВУАН. Він продовжував працювати в академії та університеті, але вважався «опальним академіком» і часто злидарював⁶². З протоколу № 5 від 1931 р. засідання фракції ВУАН про посилення ідеологічної лінії в академії йшлося про посилення ідеологічної боротьби проти поглядів окремих учених академії, пропонувалося особливо «проробити» академіка А. Кримського⁶³. В. Петров (1894–1969) з Етнографічної комісії ВУАН розкритикував за «націоналізм в етнографії» збірник вченого «Розвідки, статті, замітки»⁶⁴. В 1935–1937 рр. посилювався ідеологічний тиск на академію, влада ініціювала ще раз перегляд статуту ВУАН⁶⁵.

Проте вчений не здався. Виходять друком найважливіші його народознавчі твори – збірник етнологічних і філологічних статей з 1891 по 1928 рр. «Розвідки, статті та замітки» (К., 1928) та перша частина етнографічної збірки «Звенигородщина...» (К., 1930), які вийшли як окремі видання у журналі «Збірник Історично-філологічного відділу ВУАН». Вчений отримав авторську верстку першої частини своєї етнографічної збірки про рідний край «Звенигородщина, Шевченкова батьківщина, з погляду етнографічного та діалектичного з географічною мапою та малюнками» (К., 1930), проте завершити її опрацювання і надрукувати великим накладом не встиг, як і видати другу та третю частини⁶⁶.

⁵⁵ *Кримський Аг.* Звенигородщина... Вказ. праця. К., 1930. С. VIII–IX.

⁵⁶ Реабілітовані історією. Черкаська область: [у 4 т.]. Сміла: Тясмин, 2006. (Науково-документальна серія книг «Реабілітовані історією»: у 27 т. / гол. редкол.: Тронько П.Т. (голова) [та ін.]). Кн. 1 / [обл. редкол.: Овчаренко М.С. (голова) та ін.]. 2006. С. 98–101, 106–109, 114–116, 119–120, 124–125.

⁵⁷ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 4, спр. 953, арк. 42, 165.

⁵⁸ ІР НБУВ, ф. І, спр. 26616, арк. 1; спр. 26612, арк. 1; спр. 26614, арк. 1; спр. 26619, арк. 3; спр. 26613, 8 арк.; спр. 26623, арк. 1.

⁵⁹ *Матвєєва Л.В.* Нариси... Вказ. праця. С. 17.

⁶⁰ ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 58105, 444 арк.

⁶¹ *Матвєєва Л.В.* Нариси... Вказ. праця. С. 18.

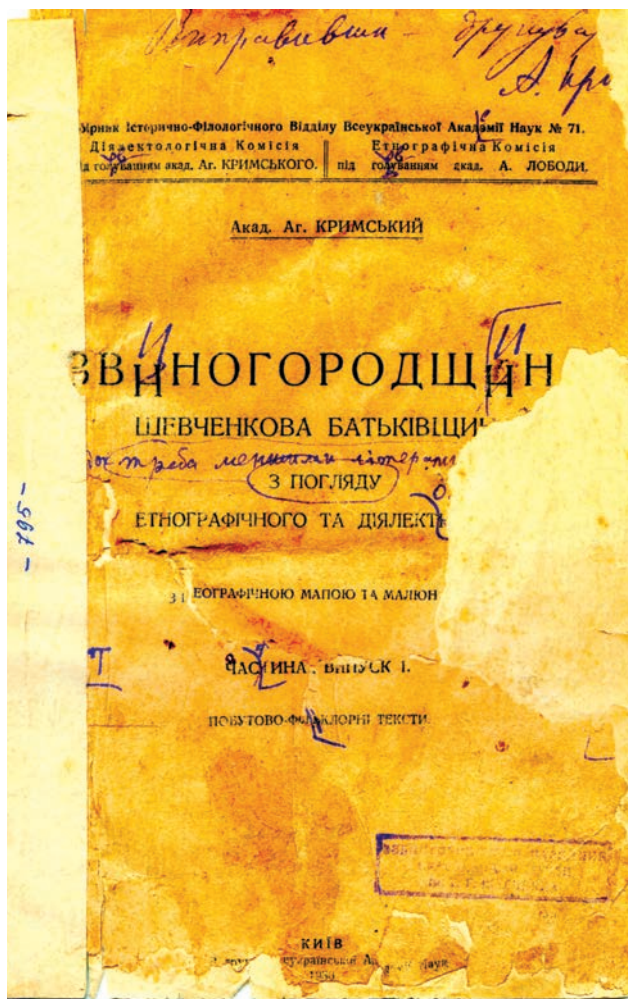
⁶² *Матвєєва Л.В.* Нариси... Вказ. праця. С. 21; *Павличко С.* Націоналізм, сексуальність, орієнталізм... Вказ. праця. С. 38; *Пріцак О.* Про Агатангела Кримського у 120-і роковини народження... Вказ. праця. С. 23–24.

⁶³ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 4194, арк. 33.

⁶⁴ *Ульяновський В.* «В пустелі мені з'явився біс», або про темну мантию Віктора Петрова // Філософська і соціологічна думка. 1995. № 1–2. С. 182; *Павличко С.* Націоналізм, сексуальність, орієнталізм... Вказ. праця. С. 285, 289.

⁶⁵ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 6638, арк. 48–50; спр. 7092, арк. 95–179, 181–183; спр. 7240, арк. 2.

⁶⁶ *Кримський Аг.* Звенигородщина... Вказ. праця. К., 1930. 434 с.

Обкладинка книги А. Кримського «Звенигородщина, Шевченкова Батьківщина, з погляду етнографічного та діалектичного» з географічною мапою та малюнками

На початку 1920-х рр. А. Кримський звертався у Наркомат просвіти з проханням дати 175 золотих рублів для перевезення своєї бібліотеки із Звенигородки до Києва для кабінету арабо-іранської філології. У документах УАН з фондів Центрального державного архіву вищих органів влади України знаходиться інвентарна книга майна, яке належало академії. У ній записано, що вчений подарував академії збірку книг, яка не вміщалася у трьох кімнатах – 4 тис. книжок,

ще 2 тис. зберігалося у його квартирі⁶⁷. Джерелознавчий аналіз архівної спадщини А. Кримського здійснили Й. Шубинський, М. Візир, О. Засенко та А. Халідов. Їхній вклад у дослідження постаті вченого корисний тим, що дає нам можливість з'ясувати склад і зміст його архіву. Проте термін надходження особистого архіву А. Кримського в Національну бібліотеку України імені В.І. Вернадського (далі – НБУВ) у всіх дослідників різний. Й. Шубинський вважав, що архівні справи А. Кримського були передані 1958 року Інститутом археології АН УРСР до Центральної наукової бібліотеки України (нині – НБУВ)⁶⁸. Але як вони туди потрапили, невідомо. Дослідник А. Халідов у передмові до книги Агатангела Юхимовича «Історія нової арабської літератури», яку видали на основі архівних матеріалів, стверджував, що його архів надійшов у бібліотеку 1946 року з київської квартири вченого⁶⁹. У передмові до бібліографічного покажчика робіт А. Кримського О. Засенко засвідчував, що його бібліотека та архів потрапили до Києва 1951 року зі Звенигородки⁷⁰. Український архівіст М. Візир у своїй праці «Архіви академіків АН УРСР в фондах відділу рукописів ЦНБ АН УРСР» писав, що рукописи вченого надходили у ЦНБ України у два етапи: у довоєнний період і після Другої світової війни⁷¹. У другому випадку він підтвердив свідчення Й. Шубинського про передачу кількох папок з матеріалами А. Кримського Інститутом археології. Загальна кількість папок з документами, що належали вченому, на той час склала 4 475 одиниць зібрання. В 1951 році за ініціативою співробітників відділу рукописів ЦНБ України були проведені пошуки документів А. Кримського у Звенигородці. Проте ці пошуки нічого не дали, тому М. Візир припустив, що вони пропали під час німецької окупації. Усі вищезгадані автори не робили посилянь, коли наводили ці дані, тому можна лише припустити, звідки вони брали ці відомості та хто з них має рацію. У справі № 148001 по звинуваченню

⁶⁷ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 2, спр. 451, арк. 498 зв. – 501 зв.; спр. 452, арк. 17; ф. 166, оп. 4, спр. 244, арк. 111.

⁶⁸ Шубинський Й. Зі спадщини визначного сходовознавця // НТЕ. 1971. Кн. 2. С. 98; Його ж. Архів Агатангела Юхимовича Кримського // Збірник оглядів фондів відділу рукописів. 1962. С. 36 – 48.

⁶⁹ А.Е. Крымский. История новой арабской литературы. XIX – начало XX века / [отв. редактор А.Б. Халидов]. М.: Глав. редакция вост. литературы, 1971. С. 17.

⁷⁰ А.Ю. Крымский. Біографічний покажчик (1889–1971) / [відп. редактор О.Є. Засенко]. К.: Наукова думка, 1972. С. 5.

⁷¹ ЦДАМЛМ України, ф. 1360, оп. 1, спр. 20, арк. 7.

вченого в українському націоналізмі міститься прохання директора Інституту літератури імені Т.Г. Шевченка АН УРСР І. Дзевєріна до Комітету державної безпеки України передати архіви А. Кримського у їхнє розпорядження, проте їм було відмовлено на підставі того, що такого архіву в КДБ не було. Це був 1988 рік⁷².

Дослідженнями наукової праці «Звенигородщина...» А. Кримського займалися такі вчені як П. Попов, О. Дей, В. Борисенко, М. Гуць, Г. Денисенко, А. Чабан, М. Глушко⁷³. Загалом, більшість дослідників розглядало цю роботу вченого у сукупності з іншими його етнологічними дослідженнями, обмежуючись загальними описами змісту її першої частини, подекуди опубліковуючи з неї уривки.

Дослідники часто плутали дату публікації «Звенигородщини...», називаючи то 1928, то 1930 рік. Так, наприклад, у бібліографічному покажчику праць вченого та у статті М. Гуця «Подвижник на ниві науки й культури» цей твір датується відразу за цими двома роками, хоч відомо, що другого видання не було і до читача вона не потрапила⁷⁴. До цих помилок, мабуть, призвело те, що єдиний зразок цієї книги у м. Києві, який зберігається в Інституті мовознавства імені О.О. Потебні НАН України, має дві титульні сторінки. Одна датується 1928 р. і має скорочену назву «Звенигородщина з погляду етнографічного та діалектологічного», друга, наступна за нею титульна сторінка, – 1930 р.

Останній варіант титульної сторінки містить згадку про Звенигородщину як батьківщину Т. Шевченка і взятий нами за основну назву цієї книги. До цих розбіжностей могла призвести друкарська помилка. Ми вважаємо правильною дату 1930 р., оскільки останні етнографічні записи датуються 1928 р., тобто отримати в один рік матеріали і видати книгу, на наш погляд, академік ніяк не міг⁷⁵. Сам учений у праці «Тюрки, їх мови та літератури» (К., 1930) посилається саме на «Звенигородщину...» 1930 року, коли досліджує питання впливу тюркських мов на українську мову (пісня Кострубоньку)⁷⁶. У звіті А. Кримського про діяльність історично-філологічної кафедри за 1930 р. також згадується випуск цієї книги⁷⁷. У 2009 році Звенигородський районний краєзнавчий музей здійснив репринтне видання першої частини етнографічної збірки «Звенигородщина, Шевченкова батьківщина, з погляду етнографічного та діалектичного».

На основі статистично-математичного аналізу нами визначено кількість та жанрову характеристику записів, зроблених кожним з інформаторів, а також періоди збору етнографічних даних для першої частини збірки. Доведено, що найбільш численний і якісний матеріал для «Звенигородщини...» надала С. Терещенко, яка опитала 62 респонденти у 23 населених пунктах. Найбільша кількість зібраних даних припадає на 1926 та 1928 рр., знову-таки зусиллями С. Терещенко. Головну увагу кореспондентка

⁷² ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 39424, арк. 170–173 зв.

⁷³ Попов П.М. Академік А.Ю. Кримський як дослідник народної поетичної творчості // Народна творчість та етнографія. 1961. Кн. 3. С. 77–82; Дей О.І. Фольклористична спадщина А.Ю. Кримського // Сторінки з історії української фольклористики. К., 1975. С. 200–219; Борисенко В.К. Агатагел Кримський як фольклорист і етнограф // Народна творчість та етнографія. 1991. № 3. С. 43 – 52; Її ж. Нариси з історії української етнології 1920–1930-х років. К.: Унісерв, 2002. С. 22–26; Гуць М.В. Подвижник на ниві науки й культури // Українська мова і література в школі. 1991. № 7. С. 26–33; Його ж. Знаменні календарні дні у час збирання врожаю в серпні (за архівними матеріалами А. Кримського) // Українська мова і література в школі. 1991. № 8. С. 71–73; Його ж. З архіву А. Кримського // Українська мова і література в школі. 1991. № 9. С. 50–53; Денисенко Г.Г. Неодмінний секретар ВУАН (А.Ю. Кримський) // Репресоване краєзнавство (20–30-ті роки). Київ, 1991. С. 116–121; Кримський Аг. Звенигородщина, Шевченкова Батьківщина, з погляду етнографічного та діалектологічного. Відтворено з авторського макету: Аг. Кримський. Звенигородщина, Шевченкова Батьківщина, з погляду етнографічного та діалектичного з географічною мапою та малюнками. Київ, 1930. [техніч. редактор: С.А. Кандич]. Черкаси: Ветикаль, 2009. С. V – XVI; Чабан А.Ю. Невідомий Кримський // Література та життя. 2010 / 2011. № 12 (40) / 1 (41). С. 2–3; Його ж. Агатагел Кримський // Академія наук вищої освіти України. Науково-інформаційний вісник. 2001. № 3 (74). С. 104–108.

⁷⁴ А.Ю. Кримський. Біографічний покажчик... Вказ. праця. С. 93, 95; Гуць М.В. Подвижник... Вказ. праця. С. 29.

⁷⁵ Кримський Аг. Звенигородщина... Вказ. праця. – Черкаси, 2009. – С. 277–278, 280–295, 301, 306, 330–332, 335–337, 339, 342–350, 354, 358, 371, 376–377, 383–386, 400–403, 409, 413, 421–422, 433.

⁷⁶ А.Ю. Кримський. Твори в п'яти томах / [ред. колегія: І.К. Білодід (голова), О.І. Ганусець, О.І. Дей та ін.]. К.: Наукова думка, 1974. Т. 4. Сходознавство / [редактор тому О.І. Ганусець]. 1974. С. 583.

⁷⁷ ІР НБУВ, ф. І, спр. 26619, арк. 3.

приділила літнім людям, намагаючись зафіксувати ті традиції, пісні, звичаї, які зникали. Вона зробила майже усі ілюстрації до книги. Таким чином, безперечно можна сказати, що її вклад у вивчення краєзнавчої історії Звенигородщини безцінний.

Другий, хто зробив значний вклад у збирання етнографічного матеріалу був І. Лисак, що опитав свою сім'ю та односельчан у с. Колодистому в 1905 і 1906 рр. Активна участь самого А. Кримського у зборі етнографічних даних відкидає уявлення про нього як «кабінетного вченого», який лише займається систематизацією записів, хоча більшість зібраного ним матеріалу відноситься до пісень, тобто фольклору. Крім того, можна стверджувати, що завдяки кореспондентам П. Мисливцю, П. Шалієвському, Т. Вовку, М. Левченку, П. Тимошенку, І. Міщенку, П. Надзузі, К. Степури, Д. Коваленку, Т. Киченку, З. Щербаку, П. Влизьку, С. Василенку, І. Козію, П. Яровенку, які приєдналися до збору етнографічних даних 1928 року, відбувся «спалах» у збиранні матеріалів для книги. Проте такі записувачі, як П. Шалієвський та Д. Коваленко, намагалися зафіксувати ті етнографічні матеріали, які становили норму серед більшості сільського населення, а не являли собою зникаючі звичаї.

Так мав з'явитися тритомник «Звенигородщина, Шевченкова батьківщина, з погляду етнографічного та діалектологічного», як відзначав сам А. Кримський, книга про малодосліджений етнографами край, що залишається актуальним і досі. Перша книга містить описи побутового життя та обрядів селян з текстами пісень відповідно до кожного обряду. Друга і третя частини, які мали містити відповідно фольклорні записи (казки, історичні оповідання, перекази) та діалектологічний словник української мови на Звенигородщині, так і залишилися у стані чернеток та потрапили до Інституту рукопису НБУВ. Саме ці частини та заборонений радянською цензурою розділ першої книги «Жнива» містять рідкісні етнографічні дані, такі як: «Жіночий бал» (еротичні жіночі ігри під час жнив, як символ плодючості); «Калачеве свято», про ініціативу матері дівчини у здійсненні її шлюбу; згадки про життя селян під час татарських набігів; про реформу 1860-х років; про козаків; про польське повстання; замовляння та рецепти

народних лікувань від хвороб і багато прикмет, пісень, фольклорних і етнографічних текстів.

У загальному підсумку кількість польового матеріалу, зібраного А. Кримським та його кореспондентами для другої частини «Звенигородщини...», складає 5 722 одиниць записів. Серед них найбільшу кількість становлять народні пісні. Третя частина книги, лінгвістична, складається зі словника на 4 414 слів, з 747 прикладів використання слів та словосполучень звенигородського діалекту. Вона цілком опрацьована вченим і має важливе значення для дослідження української діалектології.

Залишилося багато незавершених етнологічних робіт А. Кримського, створених у 30-х роках ХХ ст., які нині зберігаються в Інституті рукопису НБУВ. У своїй незавершеній чорновій роботі «Сліди од галицько-уніяцького впливу в народнім фольклорі південної Київщини» А. Кримський стверджував про значний галицький вплив на фольклор і вимову населення Звенигородщини⁷⁸.

Після приєднання Західної України до УРСР 1939 року становище вченого змінилося: радянська влада мусила показати новим громадянам переваги свого способу життя і високий рівень науки у СРСР. В 1938 році його повернули до Інституту мовознавства та доручили керувати аспірантами, надали академічну пенсію⁷⁹.

22 червня 1940 р. вийшов указ Президії Верховної ради СРСР за підписом М. Калініна (1875–1946) про нагородження орденом «Червоного Прапора» А. Кримського за досягнення у розвитку філологічних наук і 23 липня 1940 р. – указ Президії Верховної Ради УРСР за підписом М. Гречухи (1902–1976) про присвоєння йому звання заслуженого діяча науки УРСР⁸⁰.

В 1941 році відбулося святкування п'ятдесятиріччя наукової діяльності А. Кримського, організоване Президією Академії наук УРСР, Спілкою радянських письменників і Київським державним університетом імені Т.Г. Шевченка. У газеті «Комуніст» йому була присвячена ціла сторінка з привітаннями від президента АН УРСР О. Богомольця (1881–1946), віце-президента О. Паладіна (1885–1972) та інших науковців, серед заслуг перед наукою виділили його досягнення в етнографії. Свій вірш академіку присвятив П. Тичина (1891–1967), його привітали

⁷⁸ ІР НБУВ, ф. XXXVI, спр. 69, 20 арк.

⁷⁹ Павличко С. Націоналізм, сексуальність, орієнталізм... Вказ. праця. С. 39.

⁸⁰ НАП НАНУ, спр. 256, арк. 147; ЦДАВО України, ф. 1, оп. 16, спр. 6, арк. 104.

М. Рильський (1895–1964) та О. Кобилянська (1863–1942).

Із статті «Ювілей ученого, письменника, громадянина» довідуємось, що член-кореспондент Академії наук УРСР професор П. Попов вперше прочитав свою доповідь «Академік А.Є. Кримський – фольклорист»⁸¹. На виставці на честь ученого окремий розділ був присвячений його працям з фольклору, етнографії та словесності слов'янських народів⁸².

Проте після нападу нацистської Німеччини на СРСР, у липні 1941 р. ученого заарештували вдома у Звенигородці, після чого заслали у табори в Кустанай (Казахстан), звинувативши в антирадянській націоналістичній діяльності. У справі № 148001 Міністерства держбезпеки зі звинувачення А. Кримського в українському націоналізмі не згадується про етнологічну діяльність вченого, на відміну від справи його учня М. Левченка, який мав тісні зв'язки з С. Терещенко зі збору етнографічного матеріалу на Звенигородщині⁸³. Слідчі лише намагалися довести націоналістичні погляди вченого на етногенез українського народу, ніби він на захисті дисертації Мосальського про художні прийоми Т. Шевченка намагався довести вищість у розвитку української мови над російською. Звинувачення А. Кримського у ксенофобії надав під час допиту журналіст з редколегії газети «Радянська Україна» А. Шеметов⁸⁴. Великий учений помер на засланні 25 січня 1942 року.

Питання вшанування пам'яті вченого на малій батьківщині, у Звенигородці, виникло давно. У 1968 році Спілка письменників України разом із завідувачем фондів Звенигородського краєзнавчого музею О. Ткаченком намагалися виселити мешканців, які зайняли будинок Кримських, та створити там музей академіка⁸⁵. В 1970-х рр. директор музею В. Хоменко у листі до М. Візиря прохав посприяти створенню музею у родинній садибі Кримських⁸⁶. Проте лише у 2000-х рр. будинок був переданий у власність Інституту сходознавства імені А.Ю. Кримського, нині тривають роботи з його реконструкції.

Підсумовуючи, можна стверджувати, що А. Кримський зробив значний внесок у розвиток українського краєзнавства. У комплексному дослідженні краю важливе місце належить фольклорно-етнографічному аспекту. Ідея створення етнографічної збірки «Звенигородщина...», присвяченої рідному краю, зародилась ще в юності і не полишала вченого протягом життя, проте завершити омріяну краєзнавчу працю і видати широким накладом він не зміг через радянські репресії. В архіві А. Кримського зберігається численний етнографічний та фольклорно-філологічний матеріал, частково опрацьований автором. Він є свідченням не лише великого натхнення та працелюбства вченого, його любові до рідного краю, але й містить численні рідкісні автентичні краєзнавчі дані зі Звенигородщини, – батьківщини українського генія Тараса Шевченка.

References

1. Borysenko, V. (2002). *Narysy z istorii ukrains'koi etnologii 1920–1930-kh rokiv*. Kyiv: Uniserv. [in Ukrainian].
2. Borysenko, V.K. (1991). Ahatanhel Kryms'kyj iak fol'kloryst i etnohraf. *Narodna tvorchist' ta etnohrafii*, 3, 43–52. [in Ukrainian].
3. Chaban, A.Yu. (2001). Ahatanhel Kryms'kyj. *Akademiia nauk vyschoi osvity Ukrainy. Naukovo-informatsijnyj visnyk*, 3(74), 104–108. [in Ukrainian].
4. Chaban, A.Yu. (2010/2011). Nevidomyj Kryms'kyj. *Literatura ta zhyttia*, 12(40)/1 (41), 2–3. [in Ukrainian].

⁸¹ ЦДАМЛМ України, ф. 464, оп. 1, спр. 11324, арк. 4; Попов П.М. Видатний фольклорист // Комуніст. 1941. № 12 (6492). С. 3.

⁸² НАП НАНУ, спр. 256, арк. 147.

⁸³ ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 39424, 173 арк.; спр. 58105, арк. 43, 45, 175, 194–195, 281, 286–287, 308, 352–353, 350.

⁸⁴ Веркалець М.М. Давня персо-гаджицька словесність у дослідженнях А.Ю. Кримського: навч. посіб. К.: Ін-т журналістики, 2003. С. 20–21, 30–31; ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 39424, арк. 26–30, 31–32, 33, 38, 72–74, 63–64, 90.

⁸⁵ ЦДАМЛМ України, ф. 590, оп. 1, спр. 712, арк. 33–34.

⁸⁶ ЦДАМЛМ України, ф. 1360, оп. 1, спр. 235, арк. 5 – 6.

5. Dej, O.I. (1975). Fol'klorystychna spadshyna A.Yu. Kryms'koho. *Storinky z istorii ukrains'koi fol'klorystyky*, 200–219. [in Ukrainian].
6. Denysenko, H.H. (1991). Neodminnyj sekretar Vseukrains'koi akademii nauk (A.Yu. Kryms'kyj). In *Represovane kraieznavstvo (20–30-ti roky)*. (pp. 116–121). Kyiv. [in Ukrainian].
7. Dmytrenko, M. (2004). *Ukrains'ka fol'klorystyka druhoi polovyny XIX stolittia: shkoly, postati, problemy*. Kyiv: Stal'. [in Ukrainian].
8. Huts', M.V. (1991). Podvyzhnyk na nyvi nauky j kul'tury. *Ukrains'ka mova i literatura v shkoli*, 7, 26–33. [in Ukrainian].
9. Huts', M.V. (1991). Z arkhivu A. Kryms'koho. *Ukrains'ka mova i literatura v shkoli*, 9, 50–53. [in Ukrainian].
10. Huts', M.V. (1991). Znamenni kalendarni dni u chas zbyrannia vrozhaiu v serpni (za arkhivnymi materialamy A. Kryms'koho). *Ukrains'ka mova i literatura v shkoli*, 8, 71–73. [in Ukrainian].
11. Kandych, S.A. (Comp.). (2009). *Kryms'kyj Ah. Zvenyhorodshyna, Shevchenkova Bat'kivshyna, z pohliadu etnografichnoho ta dialektolohichnoho*. Reproduced from the author's layout: "Ah. Kryms'kyj. Zvynohorodshyna, Shevchenkova Bat'kivshyna, z pohliadu etnografichnoho ta diialektychnoho z heografichnoiu mapoiu ta maliunkamy. Kyiv, 1930". Cherkasy: Vetykal'. [in Ukrainian].
12. Kazakevych, O.M. (2008). *Pavlo Zhytets'kyj. Zhyttia ta diial'nist'*. Kyiv: Fitosotsiotsentr. [in Ukrainian].
13. Lahunova, O. (2010). Etnolohichna spadshyna Ahatanhela Kryms'koho v ukrains'kij istoriografii. *Etnichna istoriia narodiv Yevropy*, 31, 94–99. [in Ukrainian].
14. Lahunova, O. (2012). Tradytsii poliuvannia v Ukraini v arkhivnij spadshyni Ah. Kryms'koho. *Visnyk Kyivs'koho natsional'noho universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Seriiia "Istoriia"*, 109, 32–41. [in Ukrainian].
15. Liachyns'kyj, S. (2007). Tserkvy stolytsi Shevchenkovo. Spadshyna. *Spetsial'nyj vypusk prysviachenyj 300-richchuu Zvenyhorods'koho Sviato-Preobrazhens'koho soboru*, № 1(4), 4–6. [in Ukrainian].
16. Matvieieva, L.V. (2008). *Narysy z istorii skhodoznavstva*. Kyiv: Stylos. [in Ukrainian].
17. Matvieieva, L.V. (Comp.). (2005). *Epistoliarna spadshyna Ahatanhela Kryms'koho (1890–1941)*. (2 vols.). (Vasyliuk, O.D. (Ed.). Vol. I: (1890–1917)). Kyiv: Instytut skhodoznavstva imeni A. Kryms'koho Natsional'na akademiia nauk Ukrainy. (Seriiia "Naukova spadshyna skhodoznavtsiv"). [in Ukrainian].
18. Matvieieva, L.V. (Comp.). (2005). *Epistoliarna spadshyna Ahatanhela Kryms'koho (1890–1941)*. (2 vols.). (Kuchmarenko, V.A. (Ed.). Vol. II (1918–1941)). Kyiv: Instytut skhodoznavstva imeni A. Kryms'koho Natsional'na akademiia nauk Ukrainy. (Seriiia "Naukova spadshyna skhodoznavtsiv"). [in Ukrainian].
19. Pavlychko, S. (2001). *Natsionalizm, seksual'nist', orientalizm. Skladnyj svit Ahatanhela Kryms'koho*. Kyiv: Osnovy. [in Ukrainian].
20. Pritsak, O. (1993). Pro Ahatanhela Kryms'koho u 120-i rokovyny narodzhennia. *Skhidnyj svit*, 1, 10–27. [in Ukrainian].
21. Putro, O.C., Veresovs'ka, T.V., Kuchmarenko, V.A. and other (Comps.). (1997). *Serhij Yefremov. Schodennyky. 1923–1929*. Kyiv: Rada. [in Ukrainian].
22. Sapeliak, O.A. (2000). *Etnografichni studii v Naukovomu Tovarystvi im. Shevchenka (1898–1938 rr.)*. L'viv: Missioner. [in Ukrainian].
23. Shkliar, V. (2004). Ahatanhel i Mariia: nechestyve kokhannia v blakytnomu inter'ieri. *Suchasnist'*, 4, 49–58. [in Ukrainian].
24. Smol'nyts'ka, M.K. (2004). *Kolehiia Pavla Halahana v natsional'no-kul'turnomu zhytti Ukrainy (1871–1920 rr.)* [Pavel Galahan's college in the national and cultural life of Ukraine (1871–1920)]. (Extended abstract of Candidate's thesis). Kyiv. [in Ukrainian].
25. Tron'ko, P.T. (Comp.). (2006). *Reabilitovani istoriieiu. Cherkas'ka oblast'*. (4 vols.). (Ovcharenko, M.S. (Ed.). Vol. 4). Smila: Tiasmyn. (Naukovo-dokumental'na seriiia knykh «Reabilitovani istoriieiu»: in 27 vols.). [in Ukrainian].
26. Ul'ianovs'kyj, V. (1995). "V pusteli meni z'iavyvsia bis", abo pro temnu mantiuu Viktora Petrova. *Filosofov'ka i sotsiolohichna dumka*, 1–2, 178–190. [in Ukrainian].
27. Verkalets', M.M. (2003). *Davnja perso-tadzhys'ka slovesnist' u doslidzhenniakh A. Yu. Kryms'koho: navchal'nyj posibnyk*. Kyiv: Instytut zhurnalistyky. [in Ukrainian].